

50.

TOPLUMUN SİRF DİNİ TEŞKİLATLANMASI*

JOACHİM WACH

ÇEVİREN: M. RAMİ AYAS

1. Zümreleşmenin yeni bir ilkesi : Sırf dinî zümreler :

Dinî ve ictimai teşkilâtın özdeş örneklerini (type) söz konusu ederek, bu özdeşliğin daha az karmaşık kültürlerde hâkim olduğuna işaret ettik. Bu durumda, şu iki etken bir değişikliğe yol açmaktadır: *Toplumun kültür, siyaset ve sosyolojik yapısında artan farklılaşma* ve *fert ve zümrelerin dinî tecrübelerinin zenginleşmesi*. Her iki sürecin başlangıçları ilkel toplumlarda açıkça ayırtedilebilir. Aile, klan ya da kabile gibi herhangi bir sosyolojik birliğin sayıca artması, zarurî olarak dinî durumunu (status) değiştirmezse de, onu, tapınma ile ilgili kaçınılmaz şekilde bölünme ve alt bölümlere götürür. Ashında, üyelerini bülüğ çağının hak ve vazifelerine tamamiyle iştirâke hazırlamak, arkadaşlık ve birlikte yaşamak isteklerine cevap vermek gayesini taşıyan yaş zümreleri, zamanla daha çok farklılaşmağa gider. Mal mülkte, iş-güçte ve ictimai seviyede gün geçtikçe artan farklar da, dinî düşünce, eylem ve örgütte karşılıklı değişimleri kolaylaştırır. Nihayet, halkın hayatında savaş, veba ve başka musibetler (portenta) gibi ciddi olayları karşılamakta seçkin kılavuzların önayak olması, zümrenin dinî tavır ve ona tekabül eden ifâdesini, bu ifâdeyi daha önceki muayyen kalıplara uydurma eğilimini gösteren dinî düşüncedeki tutucu geleneğe rağmen, büyük çapta etkiler.

Bununla birlikte, bu, madalyonun sâdece bir tarafını ortaya kor. Biz, evvelce belirtildiği üzere, yalnızca herhangi bir halkın siyasi ve ictimai yapısındaki gelişme ve değişimler ile, onun geleneksel din üzerindeki etkisini değil, fakat, başlıbaşına dinî gelişmeyi de aynı derecede göz önünde tutmak durumundayız. İkel toplumda dinî faaliyetin başka zümre fonksiyonlarından ayrılmış olup olamayacağı söz konusu edilebilir, ancak, olayın dikkatli bir araştırması bizi, daha küçük medeniyetlerde bile dinî tecrübenin kendine özgü bir dia-

* Bu yazı, Joachim Wach'ın Chicago Üniversitesi'nce yayımlanan *Sociology of Religion* adlı eserinin IV. bölümünden (altıncı baskı, 1951) çevrilmiştir. Bk. Joachim Wach, *Sociology of Religion*, The University of Chicago Press, Chicago, Illinois, U.S.A., 1951

lektiği olduğuna inandırır. Bundan başka, ferdi hareketlerin ve dinî rehberlerin ortaya çıkması gösteriyor ki, dinî ve sosyopolitik faaliyetlerin çoğu zaman özdeş olmasına ve iç içe girişine rağmen, din, başlıbaşına önemli bir gelişmeyi devam ettirmektedir¹.

Gerçi medeniyet tarihi boyunca yaygın olsa da her zaman yeteri kadar tanınmış olmayan bir yeni zümreleşme örneği ortaya çıkar. Bu yeni birliklerde gelişen dayanışma duygusu bir dereceye kadar devrimcidir². Bu dayanışma şuuru değişecek, yeni birliğin gelişmesiyle artacak ya da azalacaktır. Bu yeni zümreleşme şekli, mânevî babalık ve mânevî kardeşlik gibi yakınlık kavramıyla vasıflandırılır. Yeni cemaat, tabii zümrelerden yalnız teşkilât türü, törenler ve inançlar bakımından değil, fakat herşeyden önce yeni bir birlik ruhu yönünden de farklı olacaktır. Gördük ki o, bu ruhun doğuşunu sağlayan organik büyüme olmaktan çok, onun ortaya çıkışını karakterlendiren tabiat bağları ve mâziden belirli bir kopma olarak kendisini gösteriyor. Bu kopma ne kadar çok âşikârsa, yeni birliğe o kadar kesinlikle *surf dinî zümre* diyebiliriz. İlkel kültür seviyesinde bile şuurlu olarak tecrübe edilegelmekte olan bu kopmanın işaretleri *hidâyete erme, yeniden doğuş, canlanma* gibi kavramlar ve ilgili âyinlerdir. Ya toplu halde ya da daha ziyade çok defa ferdi olarak bu tecrübeyi geçiren kimseler, yakın arkadaşlıkta bir araya gelmeğe tahrik ve teşvik edilirler. Yeni dinî tecrübenin bu mahremiyeti yeni yoldaşlığın mahremiyetini sağlar. İlkin o, sadece birkaç kişi arasında yeni bir bilgi alışverişinden ibaret olabildiği gibi, gitgide daha çok şâgird ve sâlikler toplayabilir ve sonra, kuvvetle kaynaşmış bir cemaatta üyelerini sıkı sıkıya birleştiren ve kendisini belli bir hayat tarzını takibe bağlayan süreklî bir toplum olur. Burada, eski dünyada hüküm sürüp şimdi geride kalan türlü ayrılıkların ortadan kalkması amaç edinilmiştir. Onlar, her ne kadar yeni cemaatin büyümesiyle yeniden ortaya çıkabilirlerse de, açıktan açığa ya da üstü kapalı bir şekilde reddedilmişlerdir. Nazarî olarak, hiçbir yeni ayrılık ve temayüzün gelişmesine müsaade edilmiyeceği konusunda aynı fikirde olunabilir; ancak, tatbikatta, onlar ortaya çıkacaklardır. Ekseriyetle yeni

1 Maalesef, din tarihi dergisinde, dinî tecrübenin şiddetini arttırmasına kesin bir ağırlık veren Jacob Wilhelm Hauer'ın araştırması tamamlanmamıştır. Jacob Wilhelm Hauer, *Die Religionen: Ihr Werden, ihr Sinn, ihre Wahrheit* (Berlin: W. Kohlhammer, 1923), Vol. I: *Das religiöse Erlebnis auf den unteren Stufen*. Bu eser daha ileri ilkel cemiyetlerdeki dinî kavram ve kuruluşların en yüksek türlerini pek kavrayıcı bir tartışmayla sona erer (Karşılaştırmız: Özellikle chap. viii).

2 Bu olay Arthur D. Nock'ca, açıklıkla görülmüş ve ifade edilmiştir. Bk. Arthur D. Nock, *Conversion* (London and New York: Oxford University Press, 1933), chaps. i and ii. Özellikle eski medeniyetle ilgili olarak s. 28.

zümreler, onları ciddiyetle ve serbestçe temel olarak ortaya koymuş ve tanıyagelmışlerdir. Cinsiyet farkının hiçbir değeri olmadığı yerlerde, tabii bağlara göre örgütlenmiş dünyadan kalan başka bir fark tesbit edilecektir ki, o da yaş farkıdır. *Dinî karizma*'yı tanıma şeklinde tecelli eden en önemli ayırım ölçüsünden bahsedeceğiz. Hemen hemen bütün hallerde izlenebilen herhangi bir en küçük farklılaşmağa rağmen, yeni zümreye bir dayanışma ruhu hâkim olur. Yeni bir tecrübeye sâhip olma, onun mensuplarını sıkı bir şekilde birleştirir ve tamamlar. Fakat o, aynı zamanda onları, henüz kendisine katılmayan âlem halkından ayırır. Ona iştirâk ettirmek, *sırf dinî zümre*'nin aşağı yukarı belirlenmiş amacıdır. Bu kitabın dördüncü bölümünde söz konusu ettiğimiz *özdeş cemaat*'la bunlar arasındaki en önemli farklardan biri, bunların kuvve hâlindeki misyonerlik vasfıdır. Misyonerlik ilgisi, başlıca *sınırlı veya bilkuvve evrensel* olabilir. Evvelkini yalnız herhangi bir etnik, dinî ya da başka türlü belirlenmiş halk azınlık veya çoğunluğuna açık olarak düşünölen bir tecrübe yoluyla birleşmiş zümrelerde görmekteyiz: *Dinî seçkinler* (ki, şüphesiz, siyasî ve ictimai seçkinlerden tamamiyle farklı olabilir). Birinci durumda eşyanın tabii düzeni yeni dinî telakkide bir dereceye kadar yer alabilir; ikincisinde (yâni, dinî ölçü), aşağı yukarı içeren ve dışarıda bırakan nihai düalizm için bir teolojik açıklama gereklidir. Göreceğiz ki, sözde birtakım fırka zümrelerinin inhisarcılığı böylece haklı gösterilmektedir. Herhangi bir sırf dinî zümrenin kendi mâhiyeti, önemi ve bildirisinin yorumlanmasına göre, dışarıdaki kimselere karşı vaziyet alış değışecektir. Eğer o, mizaç itibariyle seçici ise, müstakbel mühtedilerle kalbleri döndürölememiş olanlar arasında fark gözetecektir. Birincisine ihtimamla ("muhtemel kardeş"), ikincisine karşı umursamazlıkla ya da saygısızca davranılacaktır³. Göreceğiz ki, gizli cemiyetler, sır cemiyetleri ve bazı fırkalar bu çift davranışı gösterirler. Kendi amacı (bilkuvve veya bilfiil) evrensel ise, sırf dinî zümre, mensupları ve mensup olmayanlar ile alışverişlerde, ikincilerin karşısında gerçek bir üstünlük duygusunu açığa vurmak veya çift yönlü bir hareket tarzı gütmek kolay olsa da, esas itibariyle hiçbir ayrı seçiye müsaade etmeyecektir. *Binnenetik* (yalnız içeridekiler için geçerli ahlâk), din tarihinin gösterdiği üzere, kesinlikle bu vasıfları haiz olan tabii zümrelere özgü değildir.

Şimdi, ilkönce daha karışık ve kaba şekillerden başlayarak daha mükemmel olanlara varıncaya dek, sırf dinî zümrelerin farklı örneklerini incelemeğe döneceğiz. Kolayca anlaşılabilir ki, iki çeşit vardır: Kaynağını tarihî araştırmalarla

3 Karş. Bu eserin, chap. vii, sec. 8.

ayrıntılı şekilde izleyebildiklerimiz ve başlangıçları yalnız mensuplarına değil, aynı derecede bizden de gizlenmiş olanlar.

2. Gizli cemiyet :

Bu bölümde araştırılan ilk teşkilât örneğini *gizli cemiyet* diye adlandıracağız. Gizli cemiyetlerin tarihi üzerine birçok yazı yazılmıştır; ancak, bu terim, ekseriyetle açıklıkla belirlenmiş değildir. Yeni bir araştırma⁴, söz gelişi, sır kültlerini, mesleki-dinî bir zümre olan *Druid*'lerin cemiyetlerini, Tapınak koruyucuları *Templars* tarikatını, birkaç felsefî ve tamamiyle siyasî cemiyeti içine almaktadır⁵. Gizli cemiyetler, ne dördüncü bölümümüzde söz konusu edilmiş bulunan yaş ve cinsiyete göre zümreleşmeyle, ne de altıncı bölümde araştırılacak olan mesleki zümrelerle karıştırılmalıdır. Husûsî bir tecrübe ya da başka şartlar esasında ehliyet kesbeden insanlara açık bir zümre olarak o, söz gelişi, din görevlilerinininki gibi aynı meslekten insanları kuşatan iş-güç dernekleri çeşidinden kapalı bir cemiyet değildir. Gizli cemiyet, pekçok ilkel toplumda görülmüştür. Radin, söz gelişi, *Winnebago* kızilderilileri arasında⁶, aynı derecede iyice gelişmiş yaşayış ve âyinlerle ilgili olarak, dört dinî zümre çeşidini tasvir eder: 1. Âyin ve merâsimlerinde yalnız üyelerinin hazır bulunmasına müsaade edilen tabii zümre ve klanlar; 2. Özel bir ruhun inâyetini kazanan kimselere mahsus dinî cemiyetler, ya da, bizim terminolojimizle, (her nekadar bâzan kalıplaşmış olsa da) ferdi tecrübelerine dayanan sırf dinî cemiyetler; 3. Ancak üyeliğe kabul edilmiş olanlara açık sihirbaz zümreleri, ya da başka bir deyişle, *sır cemiyeti*; 4. Yarı sürekli örgütler (özel âyinlerin yürütümünde müstesna başarıları kendilerine itibar sağlayan savaştı dernekleri)⁷. Böylece burada, tabii zümrelerin yanı sıra, ortaya çıkmalarını, tamamiyle, geleneksel birliklerdeki hayatîyetin zayıflama ve silinmesine bağlıyabileceğimiz zümreleri görmekteyiz.

Klasik medeniyetlerin araştırmacıları, geleneksel kültlerin çöküşü ve yeni dinî vaziyet alışların ortaya çıkması ile birlikte görülmekte olan büyük değiş-

4 John Heron Lepper, *Famous Secret Societies* (London: S. Low Marston and Co., 1932).

5 (Çağdaş) siyasî gizli cemiyetler üzerine son sıralarda yayınlanmış en iyi inceleme: Franz Schwyer, *Politische Geheimverbaende: Blicke in die Vergangenheit und Gegenwart des Geheimbundeswesen* (Freiburg i. Br., 1925).

6 Paul Radin, *The Winnebago* (BAE, No. 37, 1915-16 [1923]), p. 317. Gene karşı Clark Wissler, "General Discussion of Shaman and Dancing Societies," *Anthro. Papers AMNH*, XI (1916), 853 ff.

7 Karşı. Bu eserin, sec. 3 ve chap, vi, sec. 6.

meleri açıklamaya uğraşırken daima şaşırıp kalmaktadırlar⁸. Gerçekten, sâdece tabii ölçülere dayanan geleneksel topluma karşı duyulan memnuniyetsizlik yüzünden Eski Yunanistan'da bir yeni zümreleşmenin ortaya çıktığını görmekteyiz. İhtimal ki, husûsî tanrılar kültüne kendilerini adanmış kimselerin dernekleri olan ve hiç olmazsa altıncı yüzyıla dek süregelmiş bulunan Yunan orgeonları⁹, dinî ehemmiyeti haiz iş-güç derneklerinden olduğu kadar, kendi dinlerinden olmayanların cemiyetlerinden de (thiasos) tamamiyle farklı idiler. *Asclepiadai*, şifâ tanrısı'na tapanlar, Amerikan Tıp Derneği'nin Yunan'daki benzeri değillerdi ama, Poland'a göre, bu tanrı'nın seçkin kullarının mahrem zümreleri idi¹⁰. Bu cemiyetlerin kurucuları bilinmemektedir. İmparatorluk günlerinde, Roma'da, yabancı kült zümreleri arasında, millî ve meslekî olarak mütecânis zümrelerden başka, başlıca bir dinî ya da mistik tecrübe ile birleşmiş zümreler de vardı¹¹.

Bununla birlikte, ortaya çıkan dinî zümreleşme bütünü, kendiliğinden dinî, zihnî ve ahlakî gelişme olarak anlaşılmalıdır. Yeni iman, eskideki çöküşün tamamı tamamına *sonucu* değildir. Geleneksel kültürün çözülüşü ve çöküşün sebebi ne olursa olsun, cemiyetin yeni ilkesi, daima, dinî tecrübedeki bir yaratıcı atılımı ortaya çıkarmaktadır. Gizli cemiyet gibi, yeni bir sırf dinî kuruluşun kurucusu veya kurucuları ya bilinebilir, ya da toplum onun kaynağına bulanık ve puslu mâzide sâhip olmuş olabilir ve hattâ, onun hâtırasını kutlamak için lâyük bir gelenek muhâfaza edilememiş olabilir. İlkel toplumda bu iki ihtimâli daima göz önünde tutmalıyız. Amerika kıızılderilileri¹² ve Afrikalılar arasında, dinî cemiyetler kurmuş olduklarına inanılan kimseleri duyarız; ancak, onların

8 Paul François Foucart, *Des Associations religieuses chez les grecs : thiasos, éranes, orgéons* (Paris: Klincksieck, 1873), Paul F. Foucart'ın araştırmaları Erich Ziebarth ve Franz Poland tarafından doğrulanmış ve tâdil edilmiştir. Erich Ziebarth, *Das griechische Vereinwesen* (Leipzig: S. Hirzel, 1896); Franz Poland, *Geschichte des griechischen Vereinwesens* (Leipzig: B. G. Teubner, 1909).

9 Georg Busolt, *Staatskunde* (3d ed.; München: C. H. Beck, 1920), pp. 525, 253, 958-59. Karş. William S. Fergusson'un Orgeon'lar üzerine araştırması.

10 Poland, *Vereinwesen*, pp. 209-10.

11 Bk. Bu eserin, sec. 3. Karş. George la Piana, "Foreign Groups in Rome during the First Centuries of the Empire," Vol. XX, *HThR* (1927), chaps. ii-v.

12 "Tütün cemiyeti" nin bir vâsıta Karga tarafından kuruluşu hakkında karş. R. H. Lowie, *Primitive Religions* (New York: Boni and Liveright, 1924), pp. 3 ff.; Köpek adamlar cemiyeti'nin kuruluşuna dair bk. G. A. Dorsey, *The Cheyenne* (FMNII, Vol. IX [1905]), pp. 22 ff.; ve birtakım monografiler: Reo Franklin Fortune, *Omaha Secret Societies* ("Columbia University Contributions to Anthropology," No. 14 [1932]), esp. chaps. iv, v; Ruth Bunzel, *Introduction to Zuni Ceremonialism* (BAE, No. 47, 1929-30 '1932'), pp. 467 ff. Gene karş. n. 35.

gerçek yaratıcılar veya kurucular olup olmadıklarından, ya da eski bir dinî geleneğe yeni bir hayat aşlayıp aşlamadıklarından emin olamayız.

MacLeod, savaşta ve kış raksları boyunca tabii zümrelerin farklı bir düzene yerini bıraktığı Kuzey Amerika'daki *Kwakiutl* Kızıldenizlilerinin ilgi çekici teşkilâtına işaret eder: "Esasen, insanlar, müşterek bir mistik tecrübe temelinde, derhal siyasi ve ictimaî olarak birleşmekte; kutsal cemiyetlerde teşkilâtlanmaktadır"¹³. Sırf dinî sâiklarla kurulmuş cemiyetler, bâzan öbür, yaş, meslekî durum, mülkiyet ve ictimaî mevkiye istinad eden zümrelerle kaynaşırlar. Asıl dinî maksadı, ikinci dereceden âmillerle böylesine ortadan kaldırma olayı, bâzı Amerika, Okyanusya ve Afrika toplumlarında kendisini göstermektedir.

Afrika gizli cemiyetlerinin tablili ve muhtasar eserinde, Hambly, aşağıdaki çeşitleri belirtir: 1. Yaşa ve cinsiyet ilişkilerine dayananlar; 2. Bir kabûl töreni ile ilgili olanlar; 3. Üyelerinin hayat ve mülkiyetleri üzerinde tasarruf hakkı olan, siyasi gâye ve önemi bulunanlar; 4. İktisadî farklılaşmaya dayanan ve giriş ücretlerini gerektirenler¹⁴. Yalnız ikinci örnek, hakiki gizli cemiyetlerdir. Yazar, kronoloji ve sınıflandırma meselesini ele almamaktadır. Afrika üzerinde çalışan bir başka bilgin, Butt Thompson, incelediği Batı Afrika cemiyetlerinin çok çeşitli türlerinin bir kronolojisini tesbit etmeğe uğraşır ve onları, *dinî* (şer'î, dinî, ruhbanî, yasaklayıcı, koruyucu, artırıcı cemiyetler), *yurtsever* (zirafî, işbirliğiyle ilgili, spor, ticaret, savaş cemiyetleri) ve *yıkıcı* cemiyetler diye bölümlere ayırır¹⁵.

Sözü edilen *Gizli cemiyet*, sırf dinî teşkilâtın nisbeten gelişmemiş şeklidir. Gizli cemiyetin mensupları, zorunlu olarak hısım veya aynı yaştaki kimseler değildir; fakat onlar, cemiyetin koruyucusu oldukları sanılan bir özel tanrılar kültürünün gelişmesine ve ilgili âyinlerin icrâsına rehberlik eden müşterek dinî tecrübelerle iştirâk ederler. Böylece teşkil edilmiş cemiyet, oldukça süreklidir ve çok defa güçlü ve mütenevvîdir. Herskovits, Dahomey kült zümreleri hak-

13 Karş. Bu eserin, n. 36.

14 William Christie MacLeod, *The Origin and History of Politics* (New York: J. Wiley Sons, 1931), p. 119.

15 Wilfrid Dyson Hambly, *Source-Book for African Anthropology* (FMHN, Vol. XXVI [Chicago, 1937]), pp. 493 ff.

16 Çeşitli cemiyet türleri Robert H. Lowie tarafından söz konusu edilmiştir. Robert H. Lowie, *Origin of the State* (New York: Harcourt Brace and Co., 1927), Chap. v; sözgelisi, Batı Afrika'da Kpelle'nin Poro cemiyeti. Hermann Schurtz, Hutton Webster ve Jacob Wilhelm Hauer'in klasik araştırmalarına başvurunuz. Gene bk. "Secret Societies" (art.), in *AJS*, XIII, 621 ff.

17 Butt-Thompson, *Secret Societies*, chap. i.

kındaki mükemmel tahlilinde, tapınağı, papaz adaylığı devresini, genel öğretimi, rakslar öğrenimini, papaz adaylarının belirli bir denemeden geçmesini içine alan özenilerek düzenlenmiş giriş âyinlerini, tanrı *Vodu* papazlığını tasvir eder¹⁹. Dahomey'de, bu kült zümreleri üyelerinin dört tabakası bilinmektedir: 1. Put'un sâhibi olan *Voduno*; 2. Put'u taşıyan *Hunso*; 3. Put'un hizmetine adanmış olan *Vodunsi*; 4. Tanrı *Vodu*'nun kudretinin insan şeklinde tecessümü olan *Legban*'lar. Batı Afrika topluluğu Yoruba hakkında, Lowie, "Oro cemiyetinde bütün insanları birleştiren şey, belli bir tanrıya birlikte tapınma ve birtakım ölü gömme törenlerinin, hısımlık ve komşuluğu göz önünde tutmadan müştereken yapılmasıdır"²⁰ demektedir.

Gizli cemiyetlerin birtakım âyinleri, toprağın ya da hayvanların verimliliğinin artmasını, onun bütün mensuplarınca büyük bir önem taşıyan tanrının inâyeti'ni amaç edinir. Onlar aynı zamanda, hasta ve ölmüşlere ihtimam etmeği gerektirmekte veya belki de ebedî mutluluk ya da ölümsüzlükle ilgili bulunmaktadır²¹. Bütün bu durumlarda cemiyete yönelen esas sâik, sihri ya da dinîdir. Bu cemiyetlerin yapısı ekseriya yanlış anlaşılmıştır. Bazı bilgiler, onların "ictimai" niteliği üzerinde ısrarla durmaktadırlar, fakat, arta kalmış münkariz şekillerin istisnâsı ile, sâdece ictimai ilişkiler her zamanki gibi, ehemmiyet bakımından ikinci derecede gelmektedir²². Eleştirme, gene bâzılarına göre, hısımlığa dayanmayan zümrelerin teşekkülüne götüren biraraya getirici özel bir toplum içgüdüğü veya dürtüsü hakkında daha derin bir nazariyeye yöneltilmelidir²³. Gizli cemiyetlerin tamamıyla dinî olduklarını söylemek istemiyoruz; kudret ihtirası, sağlık, zenginlik ve koruma arzusu gibi âmil-ler, gizli cemiyetlerin daha soysuzlaşmış şekillerini karakterize eder. Böylece

18 Karş. Hauer'in Melanesia, Polynesia, Batı Afrika ve Kuzey Amerika gizli cemiyetlerini mütâleası (*Die Religionen*, pp. 424 ff.). Gene kar. Edwin M. Loeb, *Tribal Initiations and secret Societies* (Calif. Pub., Vol. XXV '1931').

19 Melville Jean Herskovits, *Dahomey: An Ancient West African Kingdom* (New York: J. J. Augustin, 1938), Vol. II, chaps, xxvi ff., esp. xxix.

20 Lowie, *Origin of the State*, pp. 74-75. Oro cemiyeti hakkında karşı. Leo Frobenius, *Die atlantische Götterlehre* (Jena: Eugen Diederichs, 1926), pp. 49 ff.

21 Loeb, *Tribal Initiations*, pp. 259 ff., 264.

22 Krş. Hutton Webster, *Primitive Secret Societies* (2d ed.; New York: Macmillan and Co., 1932), chap. viii: "Decline of Tribal Societies"; Lowie, *Primitive Society*, pp. 19 ff.; N. Miller, *ESS*, XIII, 621'de bu cemiyetlerin dinî ehemmiyetini küçümsemektedir.

23 Bu, Heinrich Schurtz tarafından ileri sürülen görüşdür; Hans Blueher de onu desteklemiştir. Heinrich Schurtz, *Altersklassen und Mannerbuende: Eine Darstellung der Grundformen der Gesellschaft* (Berlin: George Reimer, 1902); Hans Blueher, *Die Rolle der Erotik in der mannlichen Gesellschaft* (Jena: Eugen Diederichs, 1921).

Adalar toplumunun meşhur Arioi cemiyeti, bir komedi oyuncularını zümresi içerisinde soysuzlaştı. Onların temsilcileri, aslında, bir şahsî tanrıya aid gizli âyinler idi. Gizli cemiyete girenlerin farklı sekiz mertebesi, dövmeler ve kılıklar ile ayırdedilirdi²⁴. Ruth Benedict'in, "din bir vasıta idi", "onun görevi birşey başarmaktı ve o, herşeyden önce başarı için bir teknikti" sözü, şüphesiz bu ve benzeri durumlar için doğrudur; ancak, incelediğimiz zümre çeşidi bakımından genel olarak geçerli değildir²⁵. Mânevilik ve faziletlerin, ictimaî hayatı yaşama süresince keşfedilen iki ictimaî değer olduğu -aynı yazarın yaptığı gibi- sonucuna ulaşmanın doğru olup olmadığı, gene, şüphelidir. İhtimal ki onlar yeniden keşfedilmişlerdir.

Yaylaların kızıldertilisininki ile Melanezya gizli cemiyetlerinin karşılaştırılması ilgi çekicidir²⁶. Her iki medeniyetin değişik örnekte cemiyetleri boldur. Melanezya *Sukwelerinde* cemiyete girme, giriş ücretlerinin ödenmesine bağlı şahsî bir meseledir²⁷. Cemiyette bir mertebeler hiyerarşisi görüyoruz; bütün mertebelerin mensupları *Sukwe*'yi teşkil eder ve aynı cemaat merkezi ya da insanlar evini başkalarıyla paylaşırlar. Yaylaların Kızıldertilileri (Plains Indians) cemiyetinde, bununla beraber, üyelik yaşa göre birlikte kararlaştırılır; özel faaliyetlere ve müşterek olan, nitelik bakımından ferdi olmayan görevlere katılma imtiyazı verilir²⁸. Örnek bakımından, Melanezya cemaat evlerinin tersine, her zümrenin kendi ayrı evi vardır²⁹.

Gizli cemiyetler olarak teşkilatlanmış bütün zümrelerde üyelik, tabii zümrelerdeki gibi olağan birşey olmayıp, ancak bir ayırma ve seçme sonucudur. Onların geleneği, âyin ve merâsimi, cemiyete girenlerin kendilerine özgü haklarıdır. Gizlilik, ekseriya öyle sıkı muhafaza edilmiştir ki, dışarıdakiler, içlerine giren bilginler, bu zümrelerin gerçek yapısı, maksat ve karakteriyle ilgili olarak tamamiyle yanlış yola saptırılmışlardır³⁰. Ancak seçilmiş üyeler, ekseriya

24 Teuira Henry, *Ancient Tahiti* ("Nernice Bishop Mus. Bull.," Vol. XLVII 'Honolulu, T. H., 1928'), pp. 230 ff., 234.

25 Ruth Benedict in *General Anthropology*, ed Franz Boas (Boston: D. C. Heath and Co., 1938), p.633.

26 Lowie, "Societies of Plain Indians," in *Anthro. Papers, AMNH XI*, No. 13 (1916), 961ff.

27 William H. R. Rivers, *The History of Melanesian Society* (Cambridge: University Press, 1914), Vol. II, chap. xxiv; Lowie, *Primitive Society*, pp. 275 ff.

28 Lowie, "Societies of Plain Indians," p. 979.

29 *Ibid.*, p. 981.

30 Karşılaştırma için bk. Herbert Liboron, *Die Karpocratianische Gnosis* ("Studien zur Religionswissenschaft," No. 3, ed. F. R. Lehmann 'Leipzig: Jordan Gramberg, 1938'). Sır zümreleri için bk. Bu eserin, sec. 3.

bir sınanma döneminden sonra, yavaş yavaş kavramların hakiki mânasına ve cemiyetin âdetlerine vukuf kazanırlar. Şiddetli denemeler gittikçe artarak, ehliyet kazanmış olanların cemiyete ve özellikle onun iç halkasına kalûlleri için liyâkat temin eder. Kabûl müsaadesi, zümrenin maksat ve hedefinde, “ölüm” ve “yeniden doğuş”, hayat bulma, belki yeni bir isim seçme ve kutlu dilin bir bilgisi ile sembolize edilen bütün bir öğretim devresinden sonra elde edilebilir³¹. Bu cemiyetler, üye olmayanlara karşı değişik davranırlar. Fazla mütereddi olanlarda, kendi topluluklarının dışındaki kimseleri hakir görme ve onlara karşı ezâ ve cefâ derecesine varan bir düşmanlık görülür.

Kaybolmasın veya tahrif edilmesin diye, herhangi bir gizli cemiyetin dinî geleneği, hemen her zaman *öğreti*, *âyinler* ve *teşkilât* esasında düzenlenir. Mitolojik özel kavramlar, cemiyet görevlilerinin ödevlerini ve niteliklerini, teşkilât usûl ve âdetlerini, kutlu yerlerin seçimini, çalgıların kullanılışını, tapınma eylemlerini meşru kılar ve açıklar. Üyelik ve hizmet için gereken şeyler, ustûre (myth) ve öğretide ifâde edilmiş olan gelenekle belirlenmiştir. Görevliler ve hattâ üyelerin, vecdî tecrübeye kabiliyetli olmaları talep edilir. Cemaâta girmemiş olanların elde edemeyecekleri olağanüstü tecrübeler, böylece, üyeler için hazırlanmıştır. Vecd, Afrika, Kuzeydoğu Asya ve Amerika yerlilerinin gizli cemiyetlerinde hayatî bir rol oynar; hem burada hem de başka yerde duâ, kurban ve tahâret; dramatik temsiller, kutlu rakslar ve özellikle maskeli rakslarla tamamlanır.

Bu faaliyetler, eğitim ve öğretimin ilk esaslarını gerektirdiği sürece, hatırı sayılır bir kültürel mânaya sâhiptir ve mümkündür ki, zümrenin iktisâdî ve siyâsî hayatını belirleyen âmiller olmaktadır³². Onların, hukuk ve görenek üzerindeki etkisi, ister iyi ister kötü olsun, hiç de az önemli değildir. Din, bu dinî teşkilât çeşidinden, özel olarak onun daha ileri şekillerinde, büyük ölçüde etkilenegelmiştir. Kutlunun gerçek tecrübesini işleme, huşû ve hürmeti teşvik, uygun şekilde yetiştirmeğe itina, riyazat, murâkabe ve inzivâdan ileri gelen beden ve zihin disiplini, dinî hayatın daha kaba başlangıçlarından yüksek şekillerine doğru tekâmülde büyük değer taşır.

Amerika Kızılderililerinin dinî cemiyetleri, diğer halklarınkinden daha üstün görünmektedir. Okyanusyanın alçaltıcı pragmatizmi burada daha az derecede göze çarpar; daha yüksek ve daha incelmış telâkkiler, daha ağırbaşlı

31 Batı Afrika için bk. Butt-Thompson, *Secret Societies*, chaps, ii, iii, ix. Mufassal merâtib silsilesiyle ilgili olarak: *Ibid.*, chap. v.

32 Lowie, *Origin of the State*, p. 94. Lowie, Kızılderili yayla cemiyetlerini ve onların siyasi gelişmeyle ilişkilerini belirtir.

pratikler ve daha sıkı bir disiplin vardır³³. Bu yerliler arasında, çok daha yüksek bir dinî cemaat çeşidinin habercisi üç yönlü bir temâyül görürüz. Birinci karakteristik özellik, "İlk Peygamberler"³⁴ denilen önemli, nüfuzlu kişilerin³⁵ oynamış oldukları roldür³⁶. Kendi rü'yeclerinden mülhem olarak onlar, kendilerinin ilâhî vâsıtalar olduklarına inanırlar. Özel eğilimler ve belirli bir yetişme tarzına sâhip olmakla bu rehberler, insanların olağanüstü kavrayış kabiliyetlerini geliştirir ve kendi halkları arasında huşû veren bir itibar³⁷ kazanırlar. "Peygamber"³⁸ ya da kâhin, tecrid edilmiş bir şahsiyet olarak kalabilir veya bir sâlikler zümresini yönetir; faaliyeti aralıklı ya da sürekli ve bir meslek şeklinde olabilir. Meşakkat ve hattâ ıstırap olabilir, günlük kazancı. Böylesi şartlar altında, dinî tecrübe daha dolgun, daha zengin olmağa ve müşterek hayata bolca katkıda bulunan daha çok ferdi bir karakter kazanmağa yüz tutar. Ferdî rehber, sâliklerini biraraya getirmekle, sürekli dinî inkişâfı ve başlattığı hareketin gelişmesini sağlar. Yoldaşlarına müstesnâ derecede bir hayranlık ve sevgi tel-

33 Hauer, *Die Religionen*, pp. 424 ff., 452 ff.; Loeb, Kuzey Amerika'daki gizli cemiyetlerin yayılma merkezlerinin Pueblo ve Güney Kaliforniya bölgeleri olduğuna inanmaktadır.

34 Max Weber tarafından yapılan, karizmatik ve geleneksel otorite arasındaki ayırım için bk. *G.A.*, I, 269-70.

35 Kuzey Amerika Kızılderilileri tarihi bilhassa öğretici örnekler arzeder. Bk. James Mooney'in klasik monografisi, *The Ghost-Dance Religion and Sioux Outbreak of 1890* (*BAF*, No. 14 [Washington, 1896]), pp. 653 ff. ve son zamanlarda yayınlanan, Alexander Lesser, *The Pawnee Ghost-Dance Hand Game: A Study in Cultural Change* ("Columbia University Studies in Anthropology," Vol. XVI [New York: Columbia University Press, 1933], esp. pp. 53 ff., 105 ff.; ve Leslie Spier, *The Prophet Dance of the Northwest and its Derivatives* (Menasha, Wis.: George Banta Pub. Co., 1935). Gene, Nat. P. Phister, "The Indian Messiah," *AA*, IV (1891), 105 ff.; Verne F. Ray, "The Kulaskin Cult: A Prophetic Movement of 1870," *AA*, XXXVIII (1936), 67 ff.; A. L. Kroeber, *Handbook of the Indians of California* (Washington: Government Printing Office, 1925), pp. 855 ff.; Jaime de Angulo, "A New Religious Movement in North Central California," *AA*, XXXI (1929), 265 ff.; Ruth Shonle "Peyote, the Giver of Visions," *AA*, XXVII (1925), 53 ff.; Radin, *The Winnebago*, pp. 388 ff.

36 Yakın geçmişteki Afrika peygamberleriyle ilgili olarak bk. Karl Aldén, "The Prophet Movement in Congo," *IRM*, XXV (1936), 347 ff.; Huer, *Die Religionen*, pp. 458 ff., 472.

37 İlkel kült rehberliği ile Amerika Negro kültürününki arasında bir karşılaştırma için bk. Raymond Julius Jones, *A Comparative Study of Religious Cult Behaviour among Negroes* ("Studies in the Social Sciences," No.2 [Washington, D. C.: Howard University, 1939]), pp. 7 ff. (rehberin şahsiyeti), pp. 17 ff. (teknikler); Robert Allerton Parker, *The Incredible Messiah* (Boston: Little, Brown and Co., 1937).

38 "Peygamber" sözü burada geniş anlamda kullanılmıştır. Heride (bu kitabın 8. bölümü) çeşitli dinî otorite örneklerinin bir tahlili verilecektir. Gene karşı. Lowie, "Leadership", in *Scientific Aspects of the Race Problem*, ed. H. S. Jennings (Washington, D. C.: Catholic University of America Press, 1941), pp. 220 ff.

kin eden eski çağların *kâmil insan*'larının şahsiyet ve kültü, aydınlatıcı bir araştırma konusu olmuş bulunmaktadır³⁹. Yunanlar ile Yahudilerin dinî rehberlik telâkkisi arasında önemli fark vardır; bununla birlikte, her iki telâkki, *dinî kârizma* ve ehliyetin daha ilkel tasavvurlarına kadar izlenebilir. Doğu Asya bize bir benzerlik sunar. Resmî devlet dini Shinto, Japonya'da 1882'de resmen millileştirilip, özel Shinto'dan ayrıldığında; çeşitli kùltlerin zümreleşmesiyle ilgili anlayış, öncekinin "ferdî kurucuların yardımı olmaksızın millet hayatında kendiliğinden gelişmiş olduğu düşüncesi idi"; halbuki *Kyoka*'lar (*Kyokai*), tarihî kuruculara inançlarının hâkim olduğu özel cemaatlerdi⁴⁰.

Ferdî rehberliğe ilâve olarak, gizli cemiyetin gelişmesinde ikinci bir yön farkedilebilir: Belli bir dinî zümre içinde, gittikçe daha karmaşık örgüt yapılarına doğru eğilim. Bünyevî ve kazanılmış olan ferdî farklar, yapılan ve ihtiyaç duyulan dinî görevlerin çeşidi, mertebe ve itibar bakımından farklılaşmanın temelini teşkil eder. Üçüncü bir eğilim, gizli cemiyetlerdekinden çok, tamamiyle *sır kùlleri*'nde gelişmiş olan hiyerarşiye ait eğilimdir ki, daha önce Afrika ve Polinezya ile ilgili bölümde oldukça anlatılmıştır.

3. Sır cemiyeti: Eski Yunanistan ve Roma

Sır cemiyeti, sırf dinî teşkilâtın ikinci bir örneğidir. *Sır dini* terimi, çok defa tamamiyle serbest şekilde kullanılmıştır⁴¹. Onun birtakım teolojik özellikleri çeşitli zümrelerde müşterek olduğu için, ayırdedici özellikler olamıyor. Sözgelisi coşkunluk, yeniden doğuş ve ölümsüzlük fikri, şarapla ekmek yeme âyininin yapılışı; millî kùlt zümrelerince, özel bir tanrıya tapınanların serbest cemiyetlerince ya da ortak bir soya, bätinî bilgi veya mesleğe bağlı belirli üyelerin seçkin zümreleri gibi çok farklı zümrelerce müştereken benimsenmektedir. Bununla birlikte, sır cemiyetleri, farklı bir dinî cemiyet örneği göstermekte ve Polinezyalılar gibi ilkel kùltürlerde bile bulunmaktadır⁴². Bu cemiyet-

39 Ludwig Bieler, *Theios Aner: Das Bild des göttlichen Menschen in Spätantike und Frühchristentum* (Wien: Oscar Hoefels, 1935). *Theios* telâkkisinin Homeros'dan Aristoteles'e değin gelişmesi I, 10 ff. ve Ahd-i Atik'in Tanrı Elçileri II, 1 ff.

40 Holtom, *Faith of Japan*, pp. 67 ff., 189 ff.

41 Bu terimin yorumlarının karışık bir cetvelini Samuel Angus verir. Bk. Samuel Angus, *The Mystery-Religions and Christianity* (New York: Charles Scribner's Sons, 1925), p. 77. Aşağıdaki 49. dipnotla karşı.

42 Karş. Robert Wood Williamson, *Religion and Social Organization in Central Polynesia* (Cambridge: University Press, 1937), pp. 268 ff. ("Oyun Tanrıları").

lerin üyeleri, menşelerini ilâhî başlangıçlara değin çıkarırlar, atalarının ruhlarına derin bağlılık gösterirler, cemiyetin mukaddes âyinlerine katılmakla ölümden sonraki mutluluğu paylaşmağa hazırlanırlar.

Sır cemiyeti, birçok bakımdan gizli cemiyete benzer. Bununla birlikte, o, ekseriya daha karmaşık kültürlerde gelişir ve ustûreler, akîde ve ilâhiyat gibi daha yüksek derecede farklılaşmış nazari fikirlerle, zümre faaliyetinin mâna ve maksadının târifinde ifâdesini bulan daha bir incelikle düzenlenmiş âyin ve daha derin ve açık bir dayanışma duygusu ile temâyüz eder. Cemiyetin menşesini ekseriya ustûrevî bir kurucuya bağlamak, zarurî olarak gizli cemiyetin değil ama, sır cemiyetinin kendine özgü bir niteliğidir. *Orpheus*'un, Orphic sır cemiyetine adını veren kahramanın mevcut olup olmadığını tesbit etmek için birçok çalışmalar yapıldı⁴³. Dinî zümre hayatının gelişmesinde üçüncü bir durum, kurucusu olan dinin durumu, ilk başlangıçlarının belli tarihi şahsiyetler olduğuna inanan dinî zümrelerle kendisini gösterir. Ancak, önceki teşkilât örnekleriyle bunun arasında hiçbir kesin ayrılık yoktur.

Şimdi bir sır cemiyetinin örgütlenmesini sağlayan kültür şartlarını ele alalım. Kendine özgü bir niteliği olan siyasî ve sosyolojik şartlar, gelişimi için daha bereketli toprak aramağa temâyül eder. Nisbeten karmaşık nitelikte ve aşağı bir derecede veya bir dereceye kadar zayıflamış dinî merkezleri olan bir coğrafi ya da siyasî birlik, böyle bir gelişme için istenilen zemini hazırlar. Son devir Roma kült zümreleri⁴⁴ ve çoğunluğu Buddhist ve Taoist etkiler gösteren bazı Çin cemiyetleri⁴⁵ böyle bir toprakta kök salmışlardır.

Bütün sır zümreleri, yaş zümrelerinden veya sırf meslek zümrelerinden açıkça farklı olduğu halde, türlü çeşitli olabilir. Kimileri yalnızca dinî nitelik taşır; kimilerinin bir de siyasî, ictimâî veya iktisadî gayeleri vardır. Bu cemiyetler, gerek ferdi gerekse müşterek, hakikî dinî ilcâlardan doğar ve seçkin mürid zümrelerini biraraya getirip, onları kardeşlikte birleştirerek gelişir. Onlar, mahallî ve kabilevî dine katkılarda bulunabilir ya da ondan bir kaçış olarak rol oynar. Ağırılık, ya geleneksel dinin nazari görünüşünü bozmaksızın zühd ve takvâya verilmiş olabilir ya da ustûre veya teolojinin açıklama ve gelişmesine taalluk eder. Teşkilâtın yeni ilkeleri, sâliklerce, nazari ve ameli yapıda birtakım

43 Vittorio D. Macchioro, *Zagreus: Studi interno all'orfismo* (Firenze, 1930); Erich Fascher, *Prophetes: Eine sprach- und religionsgeschichtliche* (Giessen: A. Toepelmann, 1927), pp. 54 ff.

44 İctimâî zeminlerinin mükemmel bir tavsifi için bk. La Piana, "Foreign Groups."

45 Bk. Kenneth Scott Latourette, *The Chinese: Their History and Culture* (New York: Macmillan Co., 1934), II, 169 ff., 199 ff. Buddhist Çin cemiyetleri için bk. Joseph Edkins, *Chinese Buddhism* (Boston; 1880), chap. xvi, ve bu eserin. chap. vi, sec. 7.

değişiklikler yapılarak veya değiştirmelere gidilmeden geliştirilir. Böylece, tabii bölünme ve sosyopolitik yönelişin düzeni, dinî nitelik ve seçme ilkelerince değişikliğe uğratılır. Klasik sırlar (mysteries) hakkında denilmiştir ki, “onlar, dini yalnız gayri millî bir şekle sokmadılar, fakat aynı zamanda onu hemen evrensel ve ferdî, kozmik ve şahsî bir hâle sokarak bir şahsî seçme meselesi yaptılar”⁴⁶. Geleneksel otorite, açıkça dinî nitelik taşıyan yenice yaratılmış bir otorite ile yer değiştirir veya tamamlanır. Yeni ideolojide, *yeniden doğuş* kavramı önemli bir rol oynar⁴⁷. Sır kültürleri, geçici olabilir ya da değişmez bir zeminde sıkıca yerleşmiş bulunabilir. Kültlerine bağlı gizlilik; sâliklerin seçimindeki titizlik, öğretilerinin bâtını (esoteric) tabiatı, âyinlerinin pek husûsî oluşu ve bir bütün olarak cemaatlarına bağlılıklarıyla açıklanabilir. Genişleyen cemaatin, esasta veya özel sebeplerle topluma karşı çıkması gerekiyorsa, eziyete karşı güvenlik ve bir korunma vasıtası olarak gizlilik arzusu artırılacaktır. İslâm’da, Kartifiler teşkilâtı bu hususu açıklayan bir örnektir⁴⁸. Onlar başlangıçta etnik olarak ayrı bir zümreydiler, fakat, sırları öğrenmenin özel dereceleri, tuhaf bir teoloji ve esnaf loncası töresi ile bir kült cemiyeti oldular. Onlar, toplumun sırf dinî örgütleriyle tabii veya geleneksel örgütleri arasında bir karşıtlık, daha karmaşık kültürlerde tamamiyle olağan olan bir bozulma, kopma örneğidir.

Eski sır kültürleri, eski Yunan-Roma dünyasında görülmektedir⁴⁹. Bugünkü bilim anlayışı onların, dinlerdeki gerçek yerini ve mâhiyetini açıklamaya oldukça başlamıştır. Gerçekte, onlar, dinlerden töremiştir ve böylece, dinî tecrübe çeşitleriyle ilgili araştırmaya önemli ölçüde yardım etmişlerdir⁵⁰. *Eleu-*

46 Samuel Angus, *The Religious Quest of the Greek-Roman World* (London: J. Murray, 1929), p. 79.

47 Francis Macdonald Cornford, “Mystery Religions,” *CAH*, IV (1926), 524.

48 *EI*, II, 767 ff. Giriş âyini formülleri için krş. *Ibid*, p. 770.

49 Gustav Anrich, *Das antike Mysterienwesen und sein Einfluss auf das Christentum* (Göttingen: Vandenhoeck Rupprecht, 1894); Nicola Turchi, *Le Religioni misteriosofiche del mondo antico* (Rome, 1923); Richard Reintzenstein, *Die hellenistischen Mysterienreligionen* (Leipzig: B. G. Teubner, 1927); Angus, *Mystery-Religions and Religious Quests*, chp. v; La Piana, “Foreign Groups,” esp. chaps. iv-v. Gene karşı. Otto Kern, *Die Religion der Griechen* (Berlin: Weidmann, 1926), esp. I, 7; II, 6; III, 9.; Cornford, “Mystery Religions,” pp. 522 ff.; Julius Samter, *Familienfeste* (Berlin: G. Reiner, 1901), pp. 97 ff.; Lepper, *Famous Secret Societies*, chaps. i-v.

50 Erwin Ramsdell Goodenough, *By Light, Light: The Mystic Gospel of Hellenistic Judaism* (New Haven: Yale University Press; London: Oxford University Press [Humphrey Milford], 1935). Goodenough’ın bu eserinde, Hellenist Yahudi sır kültürlerinin temel kavram ve kuruluşlarının anahatlarını vermek üzere ilgi çekici bir teşebbüste bulunulmuştur. Karş. Benjamin Wisner Bacon, *The Gospel of the Hellenists*, ed. Carl H. Kraeling (New York: Henry Holt and Co., 1933), chaps viii, x; Gene karşı. Wilhelm Bousset, *Die Religion des Judentums im spathellenistischen Zeitalter* (3d ed., Tübingen: J. C. B. Mohr ‘Paul Siebeck’, 1926), chap. xxiii.

sis sır kültü, aslında, "bir zamanlar, ailenin arzusuna göre teşekkül etmiş ve bir çevreye münhasır aile âyinlerinden istisnai bir şekilde geliştirilmiş bir sır kültürüdür ki,"⁵¹ belki de Yunanistan'da bu, sırf dinî teşkilât çeşidinin en eski örneğidir⁵². O, içerisinde doğduğu yerle bağlıdır⁵³ ve eski bir kabile karakterinin izlerini taşır. Âyinlerinin Çinli, Meksikalı ve Kızılderililer gibi daha ilkel toplumların ziraî âyinleriyle müşterek birçok özellikleri vardır.

Gilbert Murray, sır dininin gelişmesindeki dört safhayı belirtir. Birinci devrede, sırlar, sırf dinî zümrelerin değil, fakat "bütün bir çoban ya da ilkel çiftçi topluluğunun dini" idiler. İkinci devrede onlar, toplumun en aşağı tabakasının dini oldular. Üçüncüsünde, onlar, (*religiones licitae*'ye bağlı olarak ve Aşağı Yunanistan'da *Orphism*'in başlangıcından Caligula gününe değin geçen zaman boyunca) husûsî cemiyetler olarak yerleştiler. Nihayet, dördüncü devrede, İmparatorluk günlerinde evrenselleştiler⁵⁴.

Eleusis kültü, dinî tecrübesinin daha zengin mâhiyeti, bu tecrübenin yorumlanması ve panhellenik bir hareketle kendi bölgesel sınırlarının ötesinde yayılması bakımından, sır cemiyetlerinin umûrî görünüşünden önemli ölçüde ayrılır⁵⁵. İlgi çekicidir ki, zümrenin felsefî öğretileri, derinleştirilmiş dinî tecrübe ve ahlâk şuuru için yeniden elverişli yorumlamalara müsâid olan eski ustûrelerden (*Demeter-Kore*) çıkmıştır. Nilsson'a göre, "*Apollo* dini, misyoner bir nitelik taşıması bakımından, bütün önceki Yunan dinlerinden ayrılır"⁵⁶.

51 Martin Nilsson, *History of Greek Religion* (Oxford: Clarendon Press, 1925), p. 245

52 Dinin bu türü hakkında klasik bir monografi: Erwin Rohde, *Psyche: The Cult of Souls and Belief in Immortality among the Greeks*, trans. W. B. Hillis (New York: Harcourt, Brace and Co., 1925); Nilsson, op. cit., chap. vi; Angus, *Mystery-Religions*, pp. 10 ff.; Kern, op. cit., Vol. II, chap. vi; Gilbert Murray, *Five Stage of Greek Religion* (New York: Columbia University Press, 1930), chap. iii; Nock, *Conversion*, esp. chap. ii.

53 Minos devrinde Girit'de Küçük Asya dinleriyle bağlantılı sır kültürleri vardı. Karş. Helmut Berve, *Griechische Geschichte* (Freiburg: im Breisgau: Herder and Co., 1931), I, 27-28; Nilsson, op. cit., chap. v. and *The Minoan-Mycenaean Religion and Its Survival in Greek Religion* (Lund: C. W. K. Gleereys, 1927), pp. 506 ff., 558 ff.

54 Kaş. yukarıdaki 52. not ve Angus, *Mystery-Religions*, p. 44. Akılcı Grek felsefesiyle hazırlanmış olan "yeni kozmopolitlik" ve "teokrazi" nin ortaya çıkışında İskender devrinin etkisi, Angus tarafından söz konusu edilmiştir. Angus, *Ibid.*, pp. 10 ff., 15 ff. Gene karş. Paul Wendland, *Die hellenistische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum* (3d ed.; Tübingen: J. C. B. Mohr, 1912), chaps. vi-ix.

55 Yabancıların Eleusis kültürüne temayül ederek din değiştirmesinde beliren Hellen toplumunu "benimseme" hk. La Piana, "Foreign Groups", p. 325.

56 Nilsson, *Greek Religion*, p. 203. Karş. Fritz Wehrli, "Die Mysterien von Eleusis", *ARW*, XXI (1934), 77 ff.

Yunan sır dinlerinin ikinci bir örneği *Orphism*'dir ki, onun geleneğinde, *ustürevî kurucu* önemli bir rol oynar⁵⁷. Burada, *Dionysus* kültüründeki⁵⁸ gibi, *ustürevî* kavramların yeniden yorumlanması daha çok remzidir⁵⁹; onun yanında yer alan dinî merâsim de üyeleri tamamiyle kendine özgü nitelikte bir dinî cemiyette birleştirir⁶⁰. Kozmogoni, antropoloji, eskatoloji ve soterioloji temel öğreti konuları idiler ve en sonunda bunlar, ferdin kader ve tabiatı hakkında bir mistik öğreti niteliğini aldılar. Bu merhale, geleneksel kolektivizmin bırakılışını ve sırf dinî bir örgütlenmenin ortaya çıkışını gösterir.

Yunan *Orgeon*'ları, Foucart, Ziebarth ve Poland'a göre⁶¹, galiba başlangıçta bölgesel serbest tapınma dernekleri idiler ve geleneksel başka din zümreleşmelerinden farklıydılar. Hakları ve ödevleri zaten Solon kanununca tesbit edilmişti. Ziebarth, Peiraeus'da, Rhodes ve Delos'daki *Magna Mater Orgeon*larının yönetmelik, tapınak, mâlî durum, toplantı ve görevleriyle birlikte teşkilâtını tasvir etmektedir⁶². *Synodoi therapeuton* ile eski özdeş kült cemaatlarını birbirinden ayırdetmek oldukça güçtür. Öncekiler, Küçük Asya'da kuvvet kazanmış görünüyor⁶³. Kimi *symbioseis* yalnızca genç erkekleri, kimileri de yalnız aynı meslekten olan erkekleri içine alırdı. Sonrakiler, müstesna derecede kapalı topluluklar olmuş görünüyor (*symbiosis philia*).

Doğuya aid, aslında mahallî ve akrabalığa dayanan kültürler, sır kültürleri olduklarından dolaydır ki, Yunanistan'a, Roma İmparatorluğu'na⁶⁴, hattâ

57 Jane Ellen Harrison, *Prolegomena to the study of Greek Religion* (Cambridge: University Press, 1903); Murray, *op. cit.*, chap. iii; Nilsson, *Greek Religion*, pp. 213-214; Rohde, *op. cit.*, chap. x; Vittorio D. Macchioro, *Zagreus, from Orpheus to Paul: A History of Orphism* (New York Henry Holt and Co., 1930); Kern, *op. cit.*, Vol. III, chap. ix: "Alte und neue Mysterien"; Nock, *Conversion*, pp. 26 ff.; Martin Nilsson, "Early Orphism and Kindred Religious Movements," *HThR*, XXVIII (1935), 182 ff.

58 "Dionysos" (adt.), in *RLM*, I, 1029 ff.; Nilsson, *Greek Religion*, pp. 205 ff.; Poland, *Vereinswesen*, pp. 196 ff.; Kern, *op. cit.*, III, 190 ff.; Lewis Richard Farnell, *The Cults of the States* (Oxford: Clarendon Press, 1909), Vol. V, chap. iv; *Greek Hero Cults and Ideas of Immortality* ("Gifford Lectures" [Oxford: Clarendon Press, 1921]), chap. xiv.

59 Angus, *Mystery-Religions*, pp. 49 ff.

60 Bugünkü Kabir'lerin sırları hakkında: Kern, *op. cit.*, III, 208 ff.

61 Poland, *Vereinswesen*, pp. 8 ff., 16 ff. Karş. yukarıdaki 8. ve 9. notlar ve aşağıdaki 74. not.

62 Ziebart, *Das griechische Vereinswesen*, pp. 193 ff.

63 *Ibid.*, p. 205; Poland, *Vereinswesen*, p. 35; Nock, *Conversion*, chaps. iii, ib.; Karş. Sterling Dow, "The Egyptian Cults in Athens," *HThR*, XXX (1937), 183 ff.

64 Franz Cumont, *Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum* (1914), English trans. (Chicago: Open Court Publishing Co., 1911); Reitzenstein, *Die Mysterienreligionen*; Foucart, *op. cit.*, Vol. II; Angus, *Mystery-Religions*; La Piana, "Foreign Groups," chaps. ii, iv, v;

Roma şehrine bile sokulmuşlardı. Onlar, kendi öz ülkelerinde bütün kabileye veya nüfusun belli bir bölgedeki kesimine aid inançlardı⁶⁵. *Büyük Ana* ibâdeti, Küçük Asya'nın mahalli ve kabilevî dinlerinin bir özelliği idi; *Mithra*'ların yurdu İran'daydı, *Serapis* bir millî Mısır tanrısıydı⁶⁶. Bu tapınmalar millî kültler olarak ortaya çıktılarsa da, kendilerine sülûk etme bir yakınlık veya aynı soydan gelme meselesi olmaktan ziyade şahsî arzuya dayanan sır cemiyetleri hâline geldiler. Onlar, çok defa yerleşik kültlerden biri oldular⁶⁷. Kendisine, sonraki Roma dinî zümreleşmesinin en iyi tahlilini borçlu olduğumuz La Piana, gerek din araştırmacısı, gerekse sosyologun bakış açısından, Roma'ya göç sürecini⁶⁸ ve Cumhuriyet günlerinden İmperatorluk çağına değin başkente yabancıları iskân olaylarının gelişimini ayrıntılarıyla araştırmıştır. O, başlıbaşına dinî mâbiyeti olan cemiyetlerle, kendisinde başka etkenlerin (meslekî, ictimai) kesin rol oynadığı cemiyetleri birbirinden vâzih bir şekilde ayırır. Önceki çeşitden *cultores*, bizim için alabildiğine ilgi çekicidir. Onların çift yönlü amacı, millî kült gereklerini yerine getirmek ve ölüye ihtimam etmektir⁶⁹. Herhalde, tamamiyle millî kültler ile evrensel eğilimli olanlar arasında bir fark gözetilmelidir. Yabancı tanrılar kültüne karşı genel mukavemetin kırılması ve bir ilgi doğmasıyla -ki, bunu La Piana, İmperator Claudius'un siyaseti ve Roma şartlarına doğu kültlerinin kısmen uydurulmasına bağlar- yabancı bir tanrıya tapınanların herhangi bir *sodalitas*'ına millî olmayanların katılması ve hattâ papazlığa girmeleri için yol açıldı⁷⁰. Ancak, farklı millî çeşnideki (Frika, Mısır, Afrika vs. ye aid) kültler değil ama, kurtuluş öğretisiyle bağlı sır kültleri daha geniş bir çağrıya sâhipti. "Roma'ya yabancılarla sokulan ve onlarca geniş ölçüde tâlim edilen sır kültleri, evrensellik iddia etmekte ve mertebelerini kozmopolit şehir nüfusunun çeşitli zümrelerinden adaylara açık tutmakta gecikmedi"⁷¹. La Piana, aslı ve millî karakteri muhafaza eden dinlerle "gerçekten evrensel" olan dinler arasındaki çatışmanın "sürekli gerginliğini" belirtir. Birinci eğilimin ortadan silinmesi uzun sürdü. Gerçek bir evrenselci-

65 Yahudi sır dini hakkında karşı. E. R. Goodenough, *By Light, Light*, esp. chaps. ix. x; La Piana, *op. cit.*, chaps. vi-vii.

66 Karşı. Reitzenstein, *Mysterienreligionen*, pp. 23 ff., 28; La Piana, *op. cit.*, chap. iv.

67 Nock tarafından önemle belirtilmiştir. Bk. Nock, *Conversion*, pp. 57-58 ("ihtidâ" dan ziyade "kabul etme").

68 La Piana, *op. cit.*, 204 ff. Roma'da yabancıların iskân edildiği yerler hk; pp. 235 ff. gizli derneklerin tarihi hakkında.

69 *Ibid.*, pp. 272 ff.

70 *Ibid.*, pp. 298 ff. Daha sonraları bile İsis'e tapınan Mısır uyrukluların çoğunluğu teşkil etmesiyle ilgili bk. pp. 324, 336.

71 *Ibid.*, p. 323.

liği hazırlayan şartlar, aynı yazarca tamamiyle açık bir şekilde anlatılmıştır. O'na göre bu, "böylesine bir din için, kişinin ve müşterek hayatın bütün faaliyetlerinde etki ve karşılıklı nüfuzu, siyasî ve ictimai hareket tarzının ölçü ve programlarını açık ve kesin olarak ifade etmeği, kendi öğreti ve ameliyelerini gelecek hayatın umutları kadar, bu hayatın bütün gerçekliklerine yaymağı mümkün kılabilen, evrensel değerde bir dinî ahlâk muhtevâsının ve bir dinî teşkilâtın tasarrufunu" tazammun eder⁷².

Hellenistik Mısır'da Yunan örneğindeki kült cemiyetleri, *thiasoi synodoi*, herkesçe biliniyordu. Bununla birlikte, bunlarda, yalnızca Mısır tanrılarına da tapılırdı. Onlar bir *prostates* ya da *Hiereus*'ca yönetilirdi⁷³. Seleflerinkinden daha çok geliştirilmiş bir ilâhiyat (theology), öteki dünya bilgisi (eschatology) ve kurtuluş öğretisi (soteriology) nin ilhâm ettiği hakikatlerde müşterek ve çoğu kez ateşli bir inançla birleşip, incelikle icrâ edilen dinî âyinlerle kaynaşmış olan sâlikler, derin dinî tecrübeleri paylaşırlardı⁷⁴.

Therapeutai ve *Mystai*, nitelikleri bakımından birbirinden farklıdır; *Dionysus* müridlerinin ne dereceye değin güçlü bir örgüte sâhip olduklarını belirlemek güç⁷⁵. Cemiyetin dışındaki kimselerle mahremi olan kişilerin tasvirleri kadar orijinal malzemeler -theologoumena, ilâhiler, topluca okunan dualar-⁷⁶ elimizde bulunduğu için, İmparatorluk Roma'sı dininde bu cemiyetlerin oynadığı rolü değerlendirebiliriz⁷⁷. Sâliklerin dinî tecrübesi, şüphesiz ki, gelenek-

72 *Ibid.*, p. 356.

73 Genellikle bu derneklerle ilgili olarak, ve özellikle onlardan biri olan İkinci Yüzyılın Basilisto'ları hakkında bk. Walter Gustav Albrécht Otto, *Priester und Tempel im hellenistischen Ägypten* (Leipzig: B. G. Teubner, 1905-8), I, 125 ff.; Colin Roberts, Theodore C. Skeat, and Arthur Nock, "The Guild of Zeus Hypsistos," *JThR*, XXIX (1936), 39. Bu, bir meslekî zümre değil, gerçekten bir ibâdet zümresidir.

74 San Nicolo, *Ägyptischen Vereinwesen*.

75 Poland *Vereinwesen*, pp. 36 ff. "Technitai Dionysou" üzerinde karş. Farnell, *Cults of the Greek States*, V, 146 ff.

76 Karş. Albrecht Dietrich, *Eine Mithrasliturgie* (2d ed.; Leipzig: B. G. Teubner, 1910); Richard Reitzenstein, *Poimandres: Studien zur griechischen, ägyptischen und frühchristlichen Literatur* (Leipzig: B. G. Teubner, 1922); *Das iranische Erloesungsmysterium, Religionsgeschichtliche Untersuchungen* (Bonn: A. Markus and E. Weber, 1921).

77 Bu zümrelerin dayanışma gizliliği (onlar kendilerini ruhanî bir aile sayarlardı) Arthur Nock tarafından örnekleriyle açıklanmıştır. Bk. Arthur Nock, "The Historical Importance of Cult-Associations," *Classical Review*, XXXVIII (1924) 105 ff. Nock, haklı olarak, yabancı tanrılara ibâdetin, hiçbir şekilde zaruri olarak "ihtidâ" ya işaret etmediği gerçeği üzerinde ısrar eder. Karş. O'nun *Conversion* adlı eserinde, İmparatorlukta doğu dinlerinin nisbî gücünü Toutain'in değerlendirmesini tartışması, *Conversion*, p. 130.

sel âyinleri icra edenleriinkinden daha derin ve nüfûz edici idi. Bu yeni zümrelerde ilâhiyatın özünü ferdî ölümsüzlük düşüncesi, ibâdetin özünü de üyeliğe kabul merâsimi ve âyinler teşkil etmiş gibi görünüyor. Tamamiyle mânevî otorite esasında bir topluluğun örgütlenmesi, gitgide, ister istemez karizmatik üstünlüğe dayanan hierarşiye varmaktadır.

En gözahcı bir sır dini örneği *Mithra* kültüdür. Cumont'un parlak araştırmaları bu dinin tarih, mahiyet ve ehemmiyetini çok iyi aydınlatmıştır⁷⁸. Geleneksel İran dininin bir bakıma karanlık bir süreç içerisinde çöküşünden sonra, *Mithra* kültü, Zerdüşî dini unsurlarını muhafaza etti. Birtakım teolojik kavram ve kült göreneklerini atıp, yeni unsurlar ekliyerek ve belli başlı itikad esaslarının daha mânâlı bir yorumunu geliştirerek, o, Küçük Asya'dan geçip Batı dünyasında yer tuttu⁷⁹. İran dilinin yerini Ârâmca, sonra Yunanca, daha sonra da Latince aldı. Kurtarılmış kurtarıcı *Mithra*'nın şahsiyeti ön plana geçerken, yüce tanrı Ahura -Mazda kültü sönüp gitti. Ekmek ve şarap âyini, zümre arkadaşlığının sembolik ifâdesi olduğu için, Yunan nazari düşüncesi *Aion* öğretisine önem verdi⁸⁰. Topluluk, *pater patrum* makamında son bulan yedi mertebeye ayrılmaktaydı⁸¹. Başka cemaatlerde karşılaşılması olağan bir görünüş olduğu halde, resmî devlet dini ile *Mithra* arasında hiçbir çatışma çıkmamış gibi görünüyor⁸². Tersine, imparatorlar bile, yeni dini geleneksel dinle mezcederek veya hiç olmazsa kendi şahsî ibâdetlerinde ötekisinin yerine tamamiyle *Mithra* dinini koymakla, üyeliğe kabul edilirlerdi⁸³. Üstelik, Roma ordusunun subay ve askerleri de *Mithra* ibâdetine, topluca ya da tek başlarına katılırlardı.

78 Franz Cumont, *Textes et monuments figurés aux mystères de Mithra* (Bruxelles: H. La martin, 1896 ff); *The Mysteries of Mithra*. Gene karş. A. Nock. *Conversion*; "Mithras" (art.), in *PWRE*, XV, No. 2, 2131 ff.; Nyberg, *Die Religionen*, chap. iii.

79 *PWRE*, XV, 2134 ff.

80 Heinrich F. Junker, "Über iranische Quellen der hellenistischen Aion-Vorstellung," in *Studien der Bibliothek Warburg*, ed. Fritz Saxl (Leipzig: B. G. Teubner, 1923, 1925); Cumont, *Mysterien*, pp. 107 ff.; "Aion" (art.), in Gerhard Kittel, *Theologisches Wörterbuch*, I, 197 ff.; Arthur Darby Nock, "A Vision of Mandulis Aion," *HThR*, XXVII (1934), 53 ff.

81 *Mithra* ile ilgili mertebeler için bk. Cumont, *Mysterien*, pp. 152 ff.; Onların rahiplikle ilgisi şüphelidir. (*PWRE*, XV, Part II, 2142).

82 Nock, *Mithraism*'in gizli fakat tamamiyle tasvip görmüş bir kült olarak kalması gerçeğini beş sebeple açıklıyor (*Conversion*, p. 75).

83 Cumont, *Mysterien*, pp. 85 ff.

84 Chap. vi, sec. 7.